

János Eckmann: *Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation*. Bibliotheca Orientalis Hungarica XXI, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976, 359 s., 8°.

Orta Türkçe döneminin önde gelen araştırmacısı János Eckmann sonsuzluğa geçerken ardında yayınlanmamış birkaç çalışma bırakmıştı. Bunlardan birisi de Manchester'deki John Rylands Kitaplığında bulunan satırarası (Arapça/ Farsça/ Karahanlıca) Kuran çevirisi üzerine çalışmasıdır. Bu çalışmanın en önemli bölümü olan sözlüğü Macar Bilimler Akademisi, Profesör L. Ligeti'nin önsözüyle yayınlamış bulunmaktadır. Sözlükte, Eckmann'ın sona erdiremediği işlerden Arapça sözcüklerin çevriyazısı T. Iványi, Farsça sözlüklerin çevriyazısı E. Jereminás tarafından yapılmış, baskı ve düzeltme işlerini de E. Schütz üzerine almıştır. Profesör L. Ligeti, önsözde sözlüğün bastırılması için yapılan çalışmaları özetlemektedir. Yazarca hazırlanmış bir "Giriş" olmadığı için bunun yerine onun *Studia Turcica*, Bibliotheca Orientalis Hungarica XVII, Budapest, 1971'de yayınlanmış olan "Eastern Turkic Translations of the Koran" başlıklı yazısı kullanılmıştır. Bu yazıda (s. 14-17) Rylands Kuran çevirisi üzerine de bilgi verilmektedir. Yazmanın ayrıntılı bir tanıtması ve metninden örnekler ise J. Eckmann: "Doğu Türkçesinde Bir Kur'an Çevirisi (Rylands Nüshası)", TDAYB, 1967 s. 51-69'da bulunmaktadır. Eckmann, çevirinin dil özellikleri bakımından 12-13. yy.larda kullanılan Karahanlı Türkçesi özelliklerine uyduğunu belirtmekte, müstensihin metin üzerinde yaptığı yenileştirmeleri göz önüne alarak istinsahın 13. yy.ın ikinci ya da 14. yy.ın ilk yarısında yapılmış olabileceğini söylemektedir. Türkçe çeviri genellikle Kuran metninin Arapça aslı ve Farsça çevirisiyle uyuşmaktadır. Ancak arasıra Arapça metnin Farsça ve Türkçeye yanlış aktarılmış olduğu görülmektedir. Yazma tam değildir, epeyce eksikliği vardır. Fakat Kuran'da aynı sözcüklerin sık sık yinelenmiş olması yüzünden bu eksiklikler söz varlığının ortaya konması bakımından önemli bir sakınca yaratmamıştır.

Sözlüğe alınan sözcük ve deyimler örneklendirilmiş, örneklerin hangi sure ve hangi ayetten olduğu ve yazmadaki yeri gösterilmiştir. Deyim-

lerin ve birleşik eylemlerin ilke olarak ayrı maddebaşı olarak alındığı, ender olarak aynı madde içinde toplandığı görülmektedir. Yalnız Arapça ve Farsça ödünclemeler belirtilmiş, eski ödünclemeler (Çince, Sogutça vb.) ayrıca gösterilmemiştir. Az rastlanan sözcük ve deyimler bazan eski kaynaklardaki, öteki Kuran çevirilerindeki ve yeni Türk dillerindeki biçimleriyle karşılaştırılmış, fakat ayrıntılı açıklamalara gidilmemiştir.

Arapça ve Farsça ödünclemelerin sayısının oldukça kabarık olması dikkati çekmektedir. Bu durum 11. yy.dan kalma Karahanlıca tarla satış belgelerinde de görülmektedir, bkz. Ş. Tekin: "Bilinen En Eski İslami Türkçe Metinler: Uygur Harfleriyle Yazılmış Karahanlılar Devrine Ait Tarla Satış Senetleri, 473, 483 = 1080, 1090", Selçuklu Araştırmaları Dergisi 4, 1975, s. 157-186.

Çevirinin yapıldığı tarih bilinmediğine göre bu Kuran çevirisinin Karahanlıca döneminin son ürünlerinden mi, yoksa Harezmi Türkçesinin başlangıç dönemi ürünlerinden mi sayılması gerektiği tartışma konusu edilebilir. Hangi döneme ait sayarsak sayalım, müstensihinin yaptığı bir takım değiştirmelerle bu çevirinin bir 'geçiş dönemi' lehçesini yansıttığı söz götürmez. Bu bakımdan Rylands Kuran çevirisine en çok benzeyen eser Rabguzi'nin *Kıyasü'l-enbiyâ*'sıdır. Bu eserin sözlüğü yapıldığı zaman ikisini karşılaştırmak ve ortak özelliklerini belirlemek kolaylıkla mümkün olacaktır.

Rylands Kuran çevirisi sözlüğünü Eski ve Orta Türkçenin tam bir sözlüğünün hazırlanması yolunda önemli bir aşama sayabiliriz. Aşağıdaki görüleceği gibi bu sözlüğün yardımıyla şimdiye değin bu alanda hazırlanmış en iyi sözlük olan Clauson'un etimolojik sözlüğündeki kimi maddeler düzeltilebilmekte, kimi eksik maddeler de eklenebilmektedir. Öteki Orta Türkçe metinlerin söz varlığının işlenmesiyle bu gibi düzeltme ve eklemelerin sayısı kuşkusuz daha da artacaktır.

Rylands Kuran çevirisi çok büyük bir eser olduğu (eksik durumuyla 1145 yaprak!) ve her sayfada üç satırlık Türkçe metin bulunduğu için bunun tıpkıbasım olarak yayınlanması hemen hemen olanaksızdır. Ancak, hiç değilse okunuşu sorunlu olan sözcüklerin Arap harfleriyle de verilmesi çok yararlı olurdu.

Dilbilgisi bakımından Eckmann'ın da belirttiği gibi (s. 16) *-yati / -yaytı* (<*-ya, -yay arti*), *-sati* (<*-sa arti*) biçimleri dikkati çekmektedir, s. 319'da *yad-* için verilen örnekte *qilyaylartı* (<*qilyaylar arti*) biçimini de buluyoruz.

Dudak ünsüzleri yanında ünlü yuvarlaklaşması için şu örnekler görülmektedir: 85 *äwür-* 'evirmek' < *ävir-* (EDPT 14), 85 *äwün* 'ekin tanesi' < *ävin* (EDPT 12), 184 *min-* 'binmek', 190 *mün-* (EDPT 348 *bin-*), 187 *munu* 'işte' < *muna*, 224 *qawurtluq* 'kalabalık' < **qavırtlıq*, *qavır-* 'bir araya getirmek'ten (EDPT 585), 251 *sämüz* 'semiz' < *sämiz* (EDPT 830), 284 *tämür* 'demir' < *tämir* (EDPT 508).

Dudak ünsüzü yanında olmaksızın ünlü yuvarlaklaşması: 316 *ütärçi* 'av köpeği ve av kuşu eğiticisi', krş. *itärçi* (EDPT 69) TT IV A 57 aynı anlamda tek veri (Hapax legomenon). Rylands'taki *ütärçi* biçimi Clauson'un bu sözcüğü *edärçi* okumak ve *edär-* 'avlamak' ile birleştirmek önerisini geçersiz kılmaktadır.

d > *y* değişimi görülen sözcükler: 138 *ıd-* 'göndermek' yanında 139 *ıy-* (*qodı ıy-* deyiminde); 153 *käd* 'iyi' yanında 160 *käy*; 205 *oyğaq* 'uyanık' (< *odğaq*); 319 *yad-* 'yaymak' yanında 337 *yay-* (~ *yaz-*).

Aynı sözcüğün değişik biçimlerde görülmesi için şu örnekleri gösterebiliriz: 40 *amarı* 'bazı, birkaç' (*amarıqa* biçiminin geçmesi bu okuyuşa kesinlik kazandırıyor, böylece J.R. Hamilton'un *Le Conte bouddhique du bon et du mauvais prince en version ouïgoure*, Paris, 1971, s. 59, not I.7'de yine Arap harfli metinlere dayanarak Uygurca metinler için de *ämäri* okuyuşunu kabul etmesi dayanaksız kalıyor), 73 *ämäri* (*ämärikä* biçiminin geçmesi bu okuyuşa kesinlik kazandırıyor, böylece sözcüğün hem *amarı* hem de *ämäri* biçimlerinde bulunduğu anlaşılıyor, bu durum yabancı sözcük oluşunun tipik bir belirtisi olarak anlaşılabilir, fakat öte yandan *qop*, *köp* gibi Türkçe olduğundan kuşku duyulmayan bazı çiftlerde de aynı durum görülüyor!): 43 *ançıqlan-* 'yakınmak, şikayet etmek', 138 *ınçıqlan-* (EDPT 174'te yalnız *ançıqlan-* bulunmaktadır); 71 *äl* 'el', 72 *älig*; 228 *qısa* 'kısa', 228 *qısqa*; 249 *sawuq* 'soğuk', 258 *soğuq*; 256 *silär* 'sizler', 258 *sizlär* 272 *Tangrı* 'Tanrı', 286 *Tängri* 283 *tälbä/ tälvä* 'deli', 291 *tolum* 'silah', fakat *tolımsız* 'silahsız' (EDPT 500'de Clauson bu sözcüğü *tulum* okumakta ve daha sonra ortaya çıkan *tulum* 'deri kap, tulum' ile aynı saymaktadır, bu birleştirmenin kesin olmadığını kendisi de belirtmiştir).

Kapalı *e* fonemi bakımından sözlükte bazı şaşırtıcı verilerle karşılaşmaktayız. Öncelikle *y-* ile olan sözcüklerde üst üste iki *ç* yazmaktan kaçınmak gibi yalnızca bir yazım sorunu söz konusu edilebilir. Fakat sözcüklerin Arap harfleriyle yazılışı gösterilmemiş olduğu için Eckmann'ın okuyuşlarını kabul etmek gerekiyor. Yine de burada üzerinde durulması gereken bir sorun olduğunu belirtmek isterim. Normal olarak kapalı *e* ile olması gereken şu sözcüklerin *ä* ile verildiği ya da hem *e*

lerin ve birleşik eylemlerin ilke olarak ayrı maddebaşı olarak alındığı, ender olarak aynı madde içinde toplandığı görülmektedir. Yalnız Arapça ve Farsça ödünclemeler belirtilmiş, eski ödünclemeler (Çince, Sogutça vb.) ayrıca gösterilmemiştir. Az rastlanan sözcük ve deyimler bazan eski kaynaklardaki, öteki Kuran çevirilerindeki ve yeni Türk dillerindeki biçimleriyle karşılaştırılmış, fakat ayrıntılı açıklamalara gidilmemiştir.

Arapça ve Farsça ödünclemelerin sayısının oldukça kabarık olması dikkati çekmektedir. Bu durum 11. yy.dan kalma Karahanlıca tarla satış belgelerinde de görülmektedir, bkz. Ş. Tekin: "Bilinen En Eski İslami Türkçe Metinler: Uygur Harfleriyle Yazılmış Karahanlılar Devrine Ait Tarla Satış Senetleri, 473, 483 = 1080, 1090", Selçuklu Araştırmaları Dergisi 4, 1975, s. 157-186.

Çevirinin yapıldığı tarih bilinmediğine göre bu Kuran çevirisinin Karahanlıca döneminin son ürünlerinden mi, yoksa Harezmi Türkçesinin başlangıç dönemi ürünlerinden mi sayılması gerektiği tartışma konusu edilebilir. Hangi döneme ait sayarsak sayalım, müstensihinin yaptığı bir takım değiştirmelerle bu çevirinin bir 'geçiş dönemi' lehçesini yansıttığı söz götürmez. Bu bakımdan Rylands Kuran çevirisine en çok benzeyen eser Rabguzi'nin *Kısasü'l-enbiyâ*'sıdır. Bu eserin sözlüğü yapıldığı zaman ikisini karşılaştırmak ve ortak özelliklerini belirlemek kolaylıkla mümkün olacaktır.

Rylands Kuran çevirisi sözlüğünü Eski ve Orta Türkçenin tam bir sözlüğünün hazırlanması yolunda önemli bir aşama sayabiliriz. Aşağıdaki görüleceği gibi bu sözlüğün yardımıyla şimdiye değin bu alanda hazırlanmış en iyi sözlük olan Clauson'un etimolojik sözlüğündeki kimi maddeler düzeltilebilmekte, kimi eksik maddeler de eklenebilmektedir. Öteki Orta Türkçe metinlerin söz varlığının işlenmesiyle bu gibi düzeltme ve eklemelerin sayısı kuşkusuz daha da artacaktır.

Rylands Kuran çevirisi çok büyük bir eser olduğu (eksik durumuyla 1145 yaprak!) ve her sayfada üç satırlık Türkçe metin bulunduğu için bunun tıpkıbasım olarak yayınlanması hemen hemen olanaksızdı. Ancak, hiç değilse okunuşu sorunlu olan sözcüklerin Arap harfleriyle de verilmesi çok yararlı olurdu.

Dilbilgisi bakımından Eckmann'ın da belirttiği gibi (s. 16) *-yatı / -yaytı* (<-ya, -yay arti), *-satı* (<-sa arti) biçimleri dikkati çekmektedir, s. 319'da *yad-* için verilen örnekte *qilyaylartı* (<*qilyaylar arti*) biçimini de buluyoruz.

Dudak ünsüzleri yanında ünlü yuvarlaklaşması için şu örnekler görülmektedir: 85 *äwür-* 'evirmek' < *ävir-* (EDPT 14), 85 *äwün* 'ekin tanesi' < *ävin* (EDPT 12), 184 *min-* 'binmek', 190 *mün-* (EDPT 348 *bin-*), 187 *munu* 'işte' < *muna*, 224 *qawurtluq* 'kalabalık' < **qawirtluq*, *qavır-* 'bir araya getirmek'ten (EDPT 585), 251 *sämüz* 'semiz' < *sämiz* (EDPT 830), 284 *tämür* 'demir' < *tämir* (EDPT 508).

Dudak ünsüzü yanında olmaksızın ünlü yuvarlaklaşması: 316 *ütärçi* 'av köpeği ve av kuşu eğiticisi', krş. *itärçi* (EDPT 69) TT IV A 57 aynı anlamda tek veri (Hapax legomenon). Rylands'taki *ütärçi* biçimi Clauson'un bu sözcüğü *eđärçi* okumak ve *eđär-* 'avlamak' ile birleştirmek önerisini geçersiz kılmaktadır.

d > *y* değişimi görülen sözcükler: 138 *ıd-* 'göndermek' yanında 139 *ıy-* (*qodı ıy-* deyiminde); 153 *käd* 'iyi' yanında 160 *käy*; 205 *oyğaq* 'uyanık' (< *odğaq*); 319 *yad-* 'yaymak' yanında 337 *yay-* (~ *yaz-*).

Aynı sözcüğün değişik biçimlerde görülmesi için şu örnekleri gösterebiliriz: 40 *amarı* 'bazı, birkaç' (*amarıqa* biçiminin geçmesi bu okuyuşa kesinlik kazandırıyor, böylece J.R. Hamilton'un *Le Conte bouddhique du bon et du mauvais prince en version ouïgoure*, Paris, 1971, s. 59, not I.7'de yine Arap harfli metinlere dayanarak Uygurca metinler için de *ämäri* okuyuşunu kabul etmesi dayanaksız kalıyor), 73 *ämäri* (*ämärikä* biçiminin geçmesi bu okuyuşa kesinlik kazandırıyor, böylece sözcüğün hem *amarı* hem de *ämäri* biçimlerinde bulunduğu anlaşılıyor, bu durum yabancı sözcük oluşunun tipik bir belirtisi olarak anlaşılabilir, fakat öte yandan *qop*, *köp* gibi Türkçe olduğundan kuşku duyulmayan bazı çiftlerde de aynı durum görülüyor!): 43 *ançıqlan-* 'yakınmak, şikayet etmek', 138 *ınçıqlan-* (EDPT 174'te yalnız *ançıqlan-* bulunmaktadır); 71 *äl* 'el', 72 *älig*; 228 *qısa* 'kısa', 228 *qısqa*; 249 *sawuq* 'soğuk', 258 *soğuq*; 256 *silär* 'sizler', 258 *sizlär* 272 *Tangrı* 'Tanrı', 286 *Tängri* 283 *tälbä* / *tälwä* 'deli', 291 *tolum* 'silah', fakat *tolımsız* 'silahsız' (EDPT 500'de Clauson bu sözcüğü *tulum* okumakta ve daha sonra ortaya çıkan *tulum* 'deri kap, tulum' ile aynı saymaktadır, bu birleştirmenin kesin olmadığını kendisi de belirtmiştir).

Kapalı *e* fonemi bakımından sözlükte bazı şaşırtıcı verilerle karşılaşmaktayız. Önseste *y-* ile olan sözcüklerde üst üste iki *ç* yazmaktan kaçınmak gibi yalnızca bir yazım sorunu söz konusu edilebilir. Fakat sözcüklerin Arap harfleriyle yazılışı gösterilmemiş olduğu için Eckmann'ın okuyuşlarını kabul etmek gerekiyor. Yine de burada üzerinde durulması gereken bir sorun olduğunu belirtmek isterim. Normal olarak kapalı *e* ile olması gereken şu sözcüklerin *ä* ile verildiği ya da hem *e*

hem *ä* ile geçtiği görülmektedir: 71 *äl/ el* 'il, halk', 72 *älät/ elät-* 'iletmek', 79 *ärtä* 'sabah', 152 *käç* 'geç', *käçä* 'akşam', 341 *yät-* 'yetmek, yetişmek', 339 *yäl* 'yel', 341 *yär* 'yer'. S. 75'te *är-*'imek, olmak' yanında daha seyrek olarak *er-* biçiminin de geçtiği gösterilmiştir.

Eckmann'ın *i* ile verdiği şu sözcüklerin *e* ile okunması gerektiğini söyleyebiliriz: 96 *biçin* 'maymun', 141 *iđer-* 'izlemek, takip etmek', 141 *idi* 'sahip, Tanrı' (EDPT 41'de Clauson da *idi* okuyor, fakat Doerfer TMEN II, 636'da *edi* okunması gerektiğini gösteriyor, Halaçça *eydi* ise sözcüğün *e* ile okunması gerektiğine kesin bir kanıttır), *idiş* 'kadeh' (burada ilk hecede *e* olduğu kesin değildir, krş. EW 36 yeni dillerdeki *ä* ve *e*'li biçimler, BTT III, 88'de *ediş* okunmuştu, EDPT 72 *idiş*, Halaç. *hidış*'te ilk hece ünlüsünün *i*'ye dönüşmesinde ikinci hecedeki uzun *i*'nin etkisi olabilir); 161 *kidin* 'geri', 164 *kirtgün-* 'inanmak', 164 *kirü* 'geri', 344 *yigän, yigänçük* 'torun (!)'. 146 *in-* 'inmek', *inçrün-* 'zevk almak', *inçrütmək* 'zevk', *indür-* 'indirmek'.

Eckmann'ın *o* ile okuduğu genel olarak ve hence *u* ile okunması daha doğru görülen sözcükler: 195 *oğra-* 'uğramak, gayret etmek', 196 *oğuş* 'boy, kabile', 230 *qodı* 'aşağı' (EDPT 596'da Clauson *qod-* eylemine bağlayarak *o* ile okuyor, BTT III, 97'de ben *qud-* 'dökmek' eylemine bağlayarak *qudı* okumuştum, krş. ayrıca TT VIII, 97 *qudıqı* [oku: *qudıqı*] 'niedrig, gemein', Tiva. *qudu* 'aşağı, alçak'), 291 *toğ-* 'doğmak'. (bkz. EDPT 465). Eckmann'ın *ö* ile okuduğu, hence *ü* ile okunması daha doğru olan sözcükler: 206 *öd* 'zaman' (bkz. BTT III, not 30, 30, ayrıca Mo. *üde* 'öğle' sözcüğü de Eski Tü. sözcüğün ilk hece ünlüsünün *ü* olduğunu gösteriyor kanısındayım), 211 *öndür-* 'çıkarmak; büyütmek' (EDPT 181' de de *üntür-*, bu eylemin kökü olan **ü-* şimdi Halaç. *hi-* 'çıkarmak' ile kesinleşmiştir), 260 *söngük* 'kemik' (bkz. EDPT 838, yeni dillerde ilk hece ünlüsü *ö* ya da *ü*'dür).

Öteki eski kaynaklarda rastlanmayan ilgi çekici deyimler arasında şunları sıralayabiliriz: 59 *aşaq yär* 'ayakyolu', 75 *ämüzgän* 'meme', 79 *ärkliglik* 'hükümdarlık, hüküm, mülk', 110 *buyrut* 'buyruk, emir', 201 *ongurqa suwi* 'meni, sperma' (bu maddede *arqa suwi* deyiminin de aynı anlamda olduğu belirtilmiştir, ancak sözlükte *arqa suwi* deyimini bulamıyoruz, krş. Kutadgn Bilig 1387 *arqa* 'meni, sperma', düşünüm ile *arqa suwi* yerine kullanılmıştır), 301 *uça suwi* 'meni, sperma', 284 *tängäşik* 'eş, ortak, akran', 289 *til et-* 'iftira etmek', 303 *ulaşıqlıq* 'akrabalık', 325 *yandaq şükäri* 'kudret helvası', 341 *yär titrämäki* 'deprem'.

Kimi terimleri Kuran metnine sadık kalabilmek ve tam anlaşılabilirliği sağlamak için çeviricinin yarattığını düşünebiliriz: 42 *ana tişi qarındaşı* 'teyze' (K III, 232'de *küküy*, bkz. EDPT 714, tek veri, bunun yaygın olmadığı öteki eski kaynaklarda ve yeni dillerde bulunmamasından da anlaşılıyor); 61 *ata qız qarındaşı* 'hala' (eski lehçelerde çoğu kez genel bir akrabalık terimi olan *apa* ile karşılandığı görülüyor, bkz. EDPT 5 ve L.A. Pokrovskaya: "Termini rodstva v tyurkskix yazıkax", *İstoriçeskoe razvitie leksiki tyurkskix yazıkov*, Moskva, 1961, s. 32, TMEN II 412; daha sonraları özellikle Anadolu Türkçesinde 'hala' kavramı için kullanılan *bibi* için bkz. TMEN II 820, bu da oldukça genel bir akrabalık terimidir). 100 *bir singar bol-* 'bir yana çekilmek' ve *bir singardın tur-* 'bir yana çekilip durmak' (ikisi de *ba yak sō şudan* karşılığı) deyimlerinin Farsçadan çeviri olduğu seziliyor, fakat krş. Kutadgu Bilig 6603b *otun bifalardın singardın bolayı*.

Şimdi üzerinde durulması gereken bazı sözcük ve deyimler üzerine görüşlerimi alfabetik sıraya göre vermek istiyorum:

43 *ançaqlı...täg* 'gibi, sanki'. Öteki kaynaklarda bulunmayan bu biçimi Eckmann başka bir Karahanlıca Kuran çevirisinde (Türk ve İslam Eserleri Müzesi, T 73) geçen *andağ qalı...täg* ile karşılaştırmıştır. CC'taki *ança çaqlı* 'o derece, o kadar' biçiminden hece yutumu (Haplogie) ile ortaya çıktığını söyleyebiliriz, (krş. EDPT 407 *çaklığ*).

62 *ataşıq* 'adaş', Eckmann'ın gösterdiği TIE'deki *adaşıq* dışında bilinmeyen bir biçimdir, Açıklanması güç, *ulaşıq*, *tüngäşik* gibi biçimlere örneksime (Analogie) yoluyla ortaya çıkmış olabilir.

67 *azağu* 'biraz', yapı bakımından açıktır (+*ayu* topluluk ekiyle), başka kaynaklarda rastlanmıyor.

70 *egit-* 'korumak', Clauson EDPT 103'te ilk ünlünün *i* olması gerektiğini savunarak *igid-* okumaktadır.

71 *äktülän-* 'beslenip büyütülmek', Clauson EDPT 104-5'te *iktülä-*, *iktülän-* okunması gerektiğini göstermektedir, fakat DS 1691 *ekdi*, 1700-1 *ekti* biçimlerine göre *ä-* ile okunması daha uygundur.

73 *elüklä-* 'alay etmek, taklit etmek', EDPT 142 *älüg*, 145 *älüglä-*. Clauson'un *g* ile okuyuşunun doğru olduğunu sanıyorum Yeni dillerdeki *elek*, *elik* vb. onun düşündüğü gibi Mo.dan geri ödünçleme olmalıdır. Sevortyan ise *Etimologičeskiy slovar' tyurkskix yazıkov*, Moskva, 1974, s. 256 ve dev.da *elik / elük* okumaktadır. Bence Türkiye Türkçesindeki *eğlen-* 'alay etmek' de bu eyleme bağlanabilir: *älüglän-* yanında

yan biçim olarak *ärüglän-* de bulunmaktadır, (bkz. EDPT 145) buradan *r*'nin erimesi ve orta hecenin yitimiyle *üglän-* ortaya çıkmıştır.

74 *ämüt-* 'yönelmek, meyletmek', EDPT 157, bu eylem ile *änit-* 'bükme, eğdirmek' EDPT 179 (*äg-* ~ *äñ-*'ten ettirgen) arasındaki ilgi şimdiye değin dikkati çekmemiştir. Burada eski bir $\eta > m$ değişimi olduğu görülüyor. Benzer örnekler için bkz. J. Hamilton: "Nasales instables en turc khotanais du Xe siècle", Bulletin of the School of Oriental and African Studies 40, 1977, s. 508-521. *änit-* biçiminin Uygurcada, *ämüt-* biçiminin ise Karahanlıcada bulunması bir lehçe farklılığı sayılabilir. *änit-* için ayrıca bkz. BTT III, not 986 ve P. Zieme: "Drei neue uigurische Sklavendokumente", Altorientalische Forschungen 5, 1977, s. 165, not 23.

81 *äskä-* 'savurmak, saçmak' eski kaynaklarda ilk kez geçmektedir, *äs-* 'savurmak' (bunun için bkz. K I, 165, EDPT 240; Kâşgari geçişli ve geçişsiz kullanıldığını belirtmektedir) eylem kökünden *-KA-* ile bir pekiştirme. Eski Türkçenin gramerlerinde gösterilmeyen *-KA-* eylemden eylem türetme ekini *yayqa-* (Uygurcada yalnız *yayqal-*, *yayqan-* biçimleri var; *yayqa-* > Türkiye Tü. *yıka-*) eyleminde de buluyoruz, bkz. EDPT 981, Clauson bunu *yayuq* ~ *yayık*'tan türemiş bir eylem olarak açıklamıştır. Ayrıca krş. Türkiye Tü. *çalka-*, Türkmen. *çayqa-*. Bu ekin *-K-* pekiştirme ekinin (bkz. ATG § 160) bir yan biçimi olduğunu kabul edebiliriz.

82 *eşin* 'anlaşmazlık, uyuşmazlık, uyumsuzluk', başka kaynaklarda bulunmayan bir sözcüktür. Eckmann, Çagatay. *yeş-* 'çözmek', Kırgız. *eş-* 'yırtmak, sökmek' eylemleriyle karşılaştırmıştır. Kırgız. biçim ile yapılan karşılaştırma doğru olabilir, fakat Çagatay. *yeş-* Rylands Kuran çevirisinde *yäş-* biçiminde bulunmaktadır (s. 341).

85 *baçığ* 'anlaşma, sözleşme, ahit'. A.K. Borovkov: *Leksika stedne-aziatskogo Tefsira XII-XIII vv.*, Moskva, 1963, s. 93'te *baçığ* okunmuştur, fakat orada bir ünlü işareti yoktur. K I, 371'de ise harekelerde kazıntı vardır (bkz. Atalay'ın notu). Atalay *baçığ* okumakla birlikte *bıçığ* okumanın daha uygun olacağı kanısını belirtmiş ve aynı anlamdaki *bıçğas*'la karşılaştırmıştır. EDPT 294'te Clauson'un da aynı kanıda olduğu anlaşılıyor, Clauson sözcüğü *bıç-* eylemine bağlıyor. Rylands Kuran çevirisinde bir ünlü işareti olup olmadığını çevriyazıdan anlamaya olanak yoktur, bu yüzden nasıl okunması gerektiği hâlâ kesin değildir.

89 *bardaq* (*sapsuz bardaq* deyiminde, Ar. *küb*, Fars. *kūza-i bēdas-ta* karşılığı, Eckmann s. 246'da 'a goblet without handle, tumbler'

olarak çeviriyor, Ar. *kūb* herhangi sapsız bir kap anlamına gelebilir, *Kur'ân-ı Kerim ve Türkçe Anlamı*, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara, 1975, s. 493, sure 43, ayet 71'de 'tepsi' olarak çevrilmiştir). CC'daki *bardaq* 'testi' ile birlikte Rylands Kuran çevirisindeki biçim Türkiye Tü. *bardak*, Azerbaycan Tü. *bardağ* 'testi' İran Türkmencesi *mardaq* 'çömlek' için en eski verilerden biridir. DS 528'deki türlü anlamları da göz önünde tutulmalıdır. R IV 1486'da Yakut. *barıdı* ile karşılaştırılmışsa da Yakutçada böyle bir sözcük bulunmuyor. Yakut. Pekarskiy 379 *bärtık, bättık, 1992 pärtık* 'şişe' ise haklı olarak Rus. *kvarta* ile birleştirilmiştir. *bardaq* sözcüğünün K I, 341'deki *bart* 'su içilen bardak; şarap ve şaraba benzer akıcı nesnelere ölçüsü' (EDPT 358, EW 64). ile ilgisi açıktır. Öte yandan Eski Osm. *barç* 'kova' ve Azerbaycan Tü. *parç* 'maşrapa' sözcükleri de belki *bart* ile ilgilidir. Türkiye Tü. *bakraç* sözcüğünün ise **barç+aq*'tan atlama (Metathese) ile ortaya çıktığı anlaşılıyor, (DS 493'te toplanan çeşitli ağız biçimlerinde bu sözcüğün sonradan *baqır* ile bulaşmaya uğradığı da görülüyor).

Bir yandan da *bardaq* sözcüğünün Fars. *bādyā* 'şarap kabı', *bāda* 'şarap', Pehlevi *bātak* ile benzerliği dikkati çekmektedir, bkz. Paul Horn: *Grundriss der Neupersischen Etymologie*, Strassburg 1893, s. 36 (madde 155). Eğer Türkçe ve İranca sözcükler arasında gerçekten bir ilişki varsa *r*'yi korumuş olan Türkçe sözcüğün daha eskicil olduğunu kabul etmek gerekir.

106 *boynağı* 'inatçı, dikbaşlı, kibirli' sıfatının EDPT 386 *boyna-* 'inatçılık etmek, direnmek' eyleminden geldiği açıktır. Bu eylemin yapısı Clauson'un gösterdiği gibi *boyn+a-* > *boyna-*'tır. Anlamca TS 655 *boyun tart-* (2) 'boynunu kaldırmak, kibirlenmek' ile karşılaştırılabilir.

107 *bök* 'orman, koru, sık çalılık'. Genellikle *bük* okunuşu benimseriz, bkz. EDPT 324. Ben, bu sözcüğün erken bir *r* düşmesiyle *bürk* (ya da *börk*) biçiminden geldiğini, bunun da *bärk* 'koru' sözcüğünün *b-*'nin etkisiyle yuvarlaklaşmış biçimi olduğu kanısındayım. Eski Uyg. metinlerde az rastlanan *bärk* 'koru' için bkz. BTT III, not 94. Bu sözcüğün ara sıra *bärk* 'sağlam, pek' ile karıştırıldığı olur, örneğin TT IV A 48'de *arıy* 'orman' ile birlikte eşanlamlı çift olarak geçmesine karşılık yanlış yorumlanmış, EDPT 361'de de 'sağlam' olarak verilmiştir. DTS 96'da Suv. 370/1 *bärk qamış* bence 'çalı ve kamış' 608/14 *uluy qamışlıy bärk arıy* da 'büyük kamışlı koru' (Hend.) olarak anlaşılmalıdır. Sözcüğün *r* 'yi koruyan, fakat *b-*'nin etkisiyle yuvarlaklaşmış biçimini Anadolu ağızlarında buluyoruz: DS 828 *bürük* (II/2) 'orman',

814 *bük, bürük* vb. (1) 'ova ve dere kıyılarındaki çalı ve diken topluluğu' (2) 'ırmak ve göl kenarındaki sazlık vb.', karş. 815 *bük* (II/4) 'çalılık sazlık ve ormanların en sık olduğu yer'. Ayrıca Karahanlıca tarla satış belgeleri (bkz. Ş. Tekin, Selçuklu Araştırmaları Dergisi 4, s. 162-163), III, 6 ve 7. satırlarda *bük* değil *bürk* (ya da *börk*) okumamız gerekiyor. Çünkü bu metinlerde *r* harfini gösteren işaret birçok sözcükte üzerine iki nokta konarak açıkça belirtilmiştir (:). Tekin bu işareti Arap yazısının bir etkisi sayarak *t* okumuştur, örneğin belge I/7'de *Sarıy Moħammad* yerine *Sarıy Muħammed* okumuştur. *r*'nin böyle belirtilmesine Uygur yazısıyla yazılmış başka metinlerde şimdiye kadar rastlanmamıştı. Ancak kurziv yazılı geç Uygur metinlerinde *r* ile *a* ve *n*'nin aynı biçimde yazıldıkları da bir gerçektir, (bkz. BTT VII, s. 6). *n*'nin üzerine tek, *r*'nin üzerine de çift nokta koyarak bu harfleri birbirlerinden ayırmak gereği duyulmuş olmalıdır.

108 *buçqaq* 'kısım, bölüm'. Clauson EDPT 294'te yeni dillerdeki biçimlere göre (Şor. *pişqaq*, Teleüt. *piçqaq*, Tıva. *bışqaq*) maddebaşına *buçğa:k* olarak almakta ve *buç-* eylemine bağlayarak Uyg.da *buçyaq* olarak geçmesini çok erken bir dudaksız benzeşmeyle açıklamaktadır. Oysa bence *burç* 'köşe'den +*yaq* küçültme ekiyle (bkz. ATG § 59) addan türemiş bir addır: *burç+yaq* (ünsüz yığılmasını önleyen *r* düşmesiyle) > *buçyaq*. Türkmen. *burç*, Kazak. *burış* (R IV 1825 *buruş*), Kırgız. *burç, bürçök* 'köşe, açı' (Clauson EDPT 357 *bürçek* maddesinde Kırgız. *bürçök*'i Ar. *burc* 'kule'ye bağlıyor). Türkiye Tü. *köşe bucak* eşanlamlı çifti de bu köken açıklamasının (*bucak* < **burçyaq*) doğruluğunu tanıtlamaktadır. Öte yandan yukarıda gösterilen *r*'li biçimler gerçekten sözcüğün kökünün düz ünlü ile olduğuna tanıt sayılabilir (**burç* > *burç*).

110 *burğu* 'boru', EDPT 361 ve TMEN II, 735'te olduğu gibi *boryu* okunması doğrudur.

110 *buta* 'ekin sapı' için bkz. FMEN II, 779. Yaygın anlamı olan 'çalı, çalılık' yanında 'filiz, ince dal' anlamı da var. Yakut. Pekarskiy 641 *buta* 'ot kökü' ile Rylands Kuran çevirisindeki biçimin anlamca yakınlığı ilgi çekici.

115 *çolan-* 'kavurmak, kavrulmak', Eckmann ünlülerin okunuşunun kesin olmadığını belirtmiştir. Belki *çowlan-* okunmalı, bu takdirde *çoylan-* 'yalazlanmak' (EDPT 408) eyleminden açıklanabilir. Belki de DS 1303'te kısaltılarak ve kavru olarak yapılan çeşitli yemeklerin adı olarak bulunan *çullama* ile karşılaştırılması daha uygun olacaktır.

115 *çübür* 'keçi kılı'. EDPT 398'de *çöpür*, Clauson'un gösterdiği Doğu Tü. *çupur*, SDD *cöbür*, *çöpür*, *çüpür* yanında DS 1269 *çopur* (II) 'yün temizlendikten sonra geriye kalan kısım' ve *çopurli* 'vücudunda çok miktarda kıl bulunan insan' verileri de bu sözcükle ilgilidir. Ayrıca krş. EDPT 398 *çopra* ve aynı madde içinde *çüprek*. Özellikle Türkmen. *Türkmen Diliniñ Sözlügi*, Aşgabat, 1962, s. 756 *çüprek* 'kelte, gırıq, yaramaz yün hakkında' biçimi bu sözcükler arasındaki ilgiyi açıkça göstermektedir.

146 *indänil-* ve 314 *ündän-* 'çağrılmak, davet edilmek', Eski Osm. TS 4074'te *ünde-* yanında *inde-* bulunuyor, Özbek. *Özbekçe - Rusça Lugat*, Moskva, 1959, s. 178 *inda-*, s. 478 *unda-*, ayrıca DS 2539 *indekçi* 'düğün çağırıcısı', 2544 *inne-* (II) 'bağırılmak' (< *inde-*).

147 *ir* 'nimet, inayet, kerem'. Kesinlikle aynı anlamdaki *erinç* (147, Eckmann *irinç* okumuştur) için bir istinsah yanlıştır. *erinç* < Sogut. *ryz* (oku: *rej*) için bkz. EDPT 200 *erej*.

147 *ir-* 'bezemek, usanmak', belki *er-* okunmalıdır, Türkmen. *i:r-* 'bizar bolmaq', krş. EDPT 184 *i:r-* (? *ér-*), Clauson EDPT 226 *irik-* (? *érik-*) ile karşılaştırmıştır. Bence EDPT 235 *erin-* (? *érin-*) 'üşenmek' de buraya bağlanmalıdır. *ä~e~i* karasızlığı kapalı *e*'yi gösterebilir.

152 *käçälig* 'akşamleyin'; *tasbiñ qılğıl İdingä hamd aytu käçälig ham ärtälärdä*. Burada *käçälig* yerine normal olarak *käçä* (*keçä*) olması beklenirdi, bozuk bir çeviri olabilir. Fakat krş. S. Tezcan: *Eski Uygurca Hsüan Tsang Biyografisi*, X. Bölüm, satır 500 *keçälig üd* 'akşam vakti' ve BTT VIII, A 71 *kiçälig tang* bence 'akşam kızılığ', (bkz. bu dergideki tanıtma s. Belki de bu verilerin hepsini *keçälik* okumak daha doğru olacaktır.

178 *kün toğsuğ* 'doğu', *kün batsığ* 'batı'. Yazıtlardaki biçimlere uyularak Uyg. metinlerde -q ile okunmuştur, bkz. EDPT 473. Manichaica III, s. 9. Nr. 4, Rückseite 1,3 BTT V, 194, 487 *küntuysuq*, 195, 488 *künbatsıq*. K I, 463'te *kün tuysıy* ya da *kün tuysuy* okunacak biçimde harekelenmiştir. Buna karşılık Borovkov, *Tefsir* s. 306'da *kün toysuqı*.

195 *oğ* 'kefalet', kefil'. Ecmann, Muqaddimat al-Adab ve Nehcü'l-feradisten de veriler göstermektedir. EDPT 1 *o:* (=K I, 40 *oqa al-*). Clauson *oy* biçiminde *o:*'nun genişletilmiş olduğu kanısındadır. Bence *oyqa* > *oqa* gelişmesini kabul etmek daha doğrudur.

200 *ong* (I) 'pay, nasip'. Bu sözcüğü *Atabetü'l-hakayık*, R.R. Arat, TDK İstanbul, 1951, beyit 2, 116, 115, 198 ve Kutadgu Bilig, beyit 6044'te de buluyoruz. Arat, *Atabetü'l-hakayık* s. 103, not 2'de bunu *oñ*

'sağ' ile aynı saymakta, bir anlam genişlemesi olduğunu kabul etmektedir. Clauson EDPT 167 ve Sevortyan, *Etimologičeski Slovar*' 456-7'de aynı görüşü paylaşıyorlar.

213 *örtükli* 'gizli' ve *örtükli yaşru* 'gizlice'. Bence *örtügli* olarak düzeltilmelidir. Sanırım, *örtügli* normal olarak 'örten, gizleyen' anlamına geldiği için yazar burada *örtük+li* biçimini düşünmüştür. Ancak +IUG eki başka hiçbir örnekte -g düşmesiyle görülmediği için bu kabul edilemez. S. 212 *ört-* maddesinde bu eylemin dönüşlü anlamda ('to cover oneself, to hide oneself') da kullanıldığı görüldüğüne göre *ört-ügli* 'gizlenen, gizli' anlamını verir.

228 *qış-* 'sapmak, doğru yoldan çıkmak'. Daha önce yalnız K ve Borovkov, *Tefsir*'de geçmiş olan bir eylemdir. Rylands Kuran çevirisinde birçok kez geçmekte, *qıştur-*, *qışur-* türemeleri de bulunmaktır. Türkmen *ğışar-* (öteki anlamları yanında:) 'doğru yoldan çıkmak', Türkiye Tü. *kışala-* (< *qış-yala-*) eylemleri de aynı kökten olmalıdır. TMEN I 336, III 1603, 1604'te bu eylemle yapılan birleştirmeler pek kesin görünmüyor. K III, 182'de B. Atalay'ın notunda belirtilen noktalardan bu sözcüğün *qay-* okunması gerektiği yanlıştır, fakat Radloff sözlüğüne Zenker'den alınan R III 835 *qış-* 'sich krümmen, biegen' üzerine notu doğrudur.

231 *qol* (II) 'ırmak yatağı, vadi'. Bu sözcük ile *qol* (I) 'el' sözcüğünü Eckmann haklı olarak ayırmıştır. Buna karşılık EDPT 614-5'te Clauson'un 'vadi' anlamını mecazi sayarak iki sözcüğü birleştirdiği görülüyor. Türkmen. *gol* 'kol', *go:l* 'çukurluk' olduğuna göre bunları ayırmak gerekir. EW 277'de *qol* 'vadi, ırmak yatağı' sözcüğünün yeni Türk dillerindeki biçimleri gösterilmiştir, bunlara DS 2906 *kol* (1) 'susuz dere', (2) 'koyak, vadi' de eklenmelidir. Mongolca, Mancuca ve Korecede de aynı anlamda bulunmaktadır.

236 *qunçuy* 'kadın'. Çince'den ödünçleme ve gerçek anlamı 'prenses' olan bu sözcüğün 'kadın' anlamı geç Uygurca metinlerde de görülmektedir, bkz. P. Zieme - G. Kara: *Ein uigurisches Totenbuch*, Budapest, 1978, not 566.

260 *sörçäk* 'öykü'. EDPT 845'te Clauson bir neden göstermeksizin *sürçük* (? *sürçök*) okumuş ve Çağ. *sürçäk* 'her zaman sürçen, sendele-yen at' sözcüğünden başka bir sözcükle karşılaştırma olanağı olmadığını yazmıştır. Oysa şu biçimleriyle yaygın bir sözcük olduğu görülmüyor: R IV 582 Karaim. *sörçäk* 'dedikodu, gevezelik', 1037 Şor. *şörçäk*, III 2021 Tel. *çorçoq* 2042 Tel. Leb. *çörçök* 'masal' *çörçöktö-* 'masal anlatmak',

Tarancı. *çörçäk* 'safсата, boş konuşma', *çörçäkçi* 'konuşkan' 2197 (Zenker, ü'ye güvenilemez) *çürçäk* 'öykü, masal', Karaim *çörçek* 'atasözü'. Bunlar ilk hecede ö'yü gösteren ve ünsüz benzeşmesiyle ortaya çıkmış biçimlerdir. Bence *sörçäk* sözcüğünü *söz* ile birleştirmek mümkündür. Benzer $z \sim r$ değişimleri için T. Tekin: "Zetacism and Sigmatism in Proto-Turkic", *Acta Orientalia Hungaricae* 22, 1969, s. 51-80 ve "Further Evidence for 'Zetacism' and 'Sigmatism'", *Researches in Altaic Languages*, Budapest, 1975, 1975, s. 275-284'te birçok örnek gösterilmiştir. +*çaq* / +*çäk* küçültme ekiyle aynı değişim için krş. S. Tezcan: *Eski Uygurca Hsüan Tsang Biyografisi*, X. Bölüm, not 1074'te üzerinde durulan Uyg. *qapız*, K *qapırçaq* 'tabut'.

260 *sök-* 'söğmek'. Yeni dillerin bazılarında sonseste *-k* ile olmasına karşılık eski metinlerde *sög-* okunması doğrudur, bkz. EDPT 818. Arat da Kutadgu Bilig'de *sök-* okumuştur.

261 *suçul-* '(giysi vb.) çıkarmak, soyunmak' için verilen örnekte geçen *na'layn* 'bir tür ayakkabı' (bugün Türkiye Tü.nde *nalın* olarak yaşayan Arapça sözcük) sözlükte yer almamıştır.

263 *südrä-* / *sürdü-* 'sürümek, sürüklemek'. EDPT'de bulunmamaktadır. Yeni dillerde oldukça yaygın olmasına karşılık (bkz. EW 435) Eski Uygurcada bulunmaması şaşırtıcıdır. Räsänen'in gösterdiği gibi Türkiye Tü. *sürü-* eylemi de buradan gelmektedir: *südrä-* > *südrü-* > *süyrü-* > *sürü-*. (EDPT 854 *sürün-*, Borovkov, *Tefsir sü-rän-* 'sürünmek' eyleminin ise bununla ilgisi yoktur.)

270 *tamduq* 'yakıt'. EDPT 504'te tek veri olarak gösterilen *tamdu* / *tamduq* TT VIII, A 29'da da geçmektedir (*tamtuqsuz*). K I, 418 *tamud-* 'ateşlemek, alevlendirmek' eyleminden, Clauson'un bu eylemi Çince *yen* < *diam* 'alev' ile ilgili görmesi hiç de inandırıcı değildir.

283 *täkin* 'birdenbire', *r* düşmesi ile *tärkin* EDPT 545 sözcüğünün değişikliğe uğramış biçimidir.

292 *toqsu-* 'vaki olmak', açıklanması güç, eski kaynaklarda ve yeni dillerde bulunmayan bir sözcüktür.

295 *turılan-* 'sert, kaba, haşin olmak', EDPT 531 *turı* 'acı, sert' sözcüğünden bir türemedir.

296 *tutaşı* 'sürekli, devamlı, durmadan'. Aynı anlamdaki *tutçı*, *tutşı* yanında daha az görülen bu biçim için bkz. BTT III, not 172 ve L. Ligeti: "Le mérite d'ériger un stüpa et l'histoire de l'élephant d'or", *Proceedings of the Csoma da Körös Memorial Symposium*, Budapest, 1978, s. 236 not 24.

298 *tükün* (*qısır түkün* eşanlamlı çiftinde), 'kısır', A. Caferoğlu: *Abû Hayyân, Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk*, İstanbul, 1931, s. 110 ve 40° *تۈۈن* *tüwün* (ya da *töwün*) 'doğurmaz, kısır' biçimine göre burada *tügün* (ya da *tögün*) okunması gerekir. Tıpkı *qısır* sözcüğünde olduğu gibi bu sözcükte de 'doğurma yeteneği olmayan' anlamıyla 'daha doğurmamış olan' anlamının birlikte, tek bir kavram olarak bulunduğu anlaşılıyor, (*qısır* için bkz. TMEN III, 1491; *qısır* 'doğuramaz' yanında bundan küçültme ekiyle türemiş olan *qısraq* 'daha doğurmamış genç dişi at', Azerbaycan Tü., Türkmen. *ğısır* 'gebe olmayan, daha doğurmamış'). Dolayısıyla R III 1242 Çagatay. Vambery. *tögün* 'tay' ve Oğuzca **tügä* (ya da *tögä?*), Türkiye Tü. yazı dili, Gagauz. *düve*, Anadolu ağzları DS 1619 *düğe, döve, duge, düga, düge, düke, düva, düye* 'boğaya gelmemiş, iki üç yaşında dişi dana, düve', Azerbeycan Tü. *düyä* 'üç yaşında inek ve dişi manda yavrusu' sözcükleri ile birleştirilmelidir. Ayrıca krş. R III 1157 Sagay, Şor. *toy*, 1430 Koybal. Sagay. *tuy*, 1421 Teleüt. Altay. Kazak. *tu:*, Yudaxin 772 Kırgız. *tu:* 'kısır, doğurmamış'. Clauson bu son biçimleri Eski Tü. *toy* (bence *tuy* okunmalı) 'engel' ile birleştirmiştir, bkz. EDPT 463 (2 *to:ğ*). Mo. *tugul* 'dana' ile bu Tü. sözcükler arasında ilgi olup olmadığı açık değildir, çünkü Mo. sözcükteki *-l* açıklanamıyor, fakat Räsänen'in EW 483'te bu Mo. sözcüğü Tü. *tuy-* 'doğmak' ile birleştirmesi de doğru değildir, bkz. TMEN II, 909.

302 *udqu* 'uyku'. Bu sözcük için en eski verilerden biridir. Clauson EDPT 46'da yalnız *udıq* biçimini veriyor, KP 17'den (iki kardeş öyküsü) aldığı örnekte ise *oduy* 'uyanık' yerine *udıq* okuması yanlıştır, bkz. J.R. Hamilton: *Le Conte bouddhique*, s. 17, XVII/2. Kutadgu Bilig 1069'dan aldığı örnekte de *udıq* değil *udqu* olacaktır (*udquy* 'senin uykun').

306 *un-* 'muktedir olmak', Eckmann aynı anlamadaki *u-* ile karşılaştırmıştır. *u-* ve *un-* eylemlerinin ikisi de Ar. *tā'a*, Fars. *tuvānistan* karşılığı olarak kullanılmıştır. Buna karşılık EDPT 2 *u:-* 'to be capable', 168 *on-* 'to thrive, prosper' olarak ayrılmış, *on-* eyleminin sonradan *oη*, *oηar-* sözcüklerinin etkisiyle *oη-* biçimine dönüştüğü belirtilmiştir. Ayrıca bkz. Sevortyan, *Etimologičeskiy slovar* s. 457. Eski metinlerde *on-* ya da *un-* okunuşlarından hangisinin doğru olduğu gerçek bir sorundur.

315 *ürgär-* 'aklaşmak'. Sanıyorum eski metinlerde ilk kez geçmektedir. *ürüη ~ yürüη* 'beyaz' sıfatından türemiş bir eylem olduğu açıktır, **ürüη+är* biçiminden orta hece düşmesi ve *η > g* değişimiyle ortaya çıkmıştır.

315 *üyük* 'çamur'. EDPT 271'de *öyük* 'bataklık kumu' ö ile okunmuştur. Clauson'un göstermediği SDD 1441 *üyük* 'civik çamur' ve Tıva. *öyüg* 'bataklık' (bkz. A. A. Pal'mbax, *Orus-Tıva Slovar*, Moskva 1954, s. 47 'boloto') biçimleri ile krş. Bence Karahanlıcada *öyük* okumak doğru olacaktır.

316 *üşä-* 1. 'aramak, araştırmak', 2. 'kazımak, eşelemek'. EDPT 256'da K III 253'ten alınarak yalnız ikinci anlam gösterilmiştir. Halaç. *hişä-* (< *hüşä-*) 'istemek' anlamındadır, bunun Rylands Kuran çevirisindeki ilk anlam ile ilgisi açıktır.

331 *yarıq* 'zırh' maddesindeki Fars. sözcüğün *zara* biçiminde verilen çevriyazısı *zereh* olarak düzeltilmelidir.

335 *yaşing-* (?) 'taşmak', *közläri yaşingur yaşdın* 'gözleri yaşdan taşar'. Böyle bir eyleme başka kaynaklarda rastlanmadığına göre bunu *yaşangurur* yerine bir istinsah yanlışı olarak kabul etmek gerekiyor, *yaşanur-* 'yaşarmak' için bkz. EDPT 979 (= K III 407), bu takdirde yukarıdaki cümleyi 'gözleri gözyaşından yaşarır' olarak anlamalıyız.

340 *yälinigli tamug* 'alevli cehennem ateşi'. Buradaki *yälin-* eyleminin *yalın-* 'parlamak, alevlenmek'ten geldiği açıktır, (krş. 340 *yäpüş-* < *yapuş-*) bkz. EDPT 931 *yalın-* (Preliminary note) Altay. Teleüt. *yalın-* 'parlamak'. Bu eylem aynı anlamda Kutadgu Bilig 121'de de geçmektedir:

tirilsüni tärkän qutı minġ qutun
yalinsuni körmüz qaraqı otun

Arat'ın çevirisi: "Devletli hükümdar bin saâdet içinde yaşasın; çekemeyenlerin gözleri ateşte yansın". Bu çeviriden Arat'ın *yalın-* '(ateşte) yanmak' olarak anladığı görülüyor. Clauson EDPT 931'de (1 *yalın-*) şöyle yazmaktadır: "In KB 121 the meaning might be 'may the wicked man be stripped', but the translation suggested below, which is Arat's is likelier. . . 'may the king's majesty live with a thousand favours of heaven; may the wicked man be dazzled so that his eyes cannot see'. Arat'ın çevirisini verdiğini söylemesine rağmen Clauson'un *yalın-* 'kamaşmak' olarak anladığı görülüyor. Ben, ilk dizeyi Arat gibi anlamakla birlikte ikinci dizinin büsbütün başka yorumlanabileceği kanısındayım. 121. beytin ilk dizesinde hükümdara bir hayır dua başlamıştır. bu, 122 ve 123. beyitlerde de "daha başka ne gibi dileği varsa Tanrı ona her zaman arka ve destek olsun, sevinç huzur ve güven içinde memlekete hakim olsun, Lokman kadar uzun ömürlü olsun" diye sürmektedir. Durum böyleyken 121. beytin ikinci dizesinde 'hü-

kümdarı çekmeyenler'den söz edilmesi tuhaftır. Üstelik *körmâz*'i 'hükümdarı çekemeyenler' olarak anlamak da biraz zorlamadır. Bence, burada ilk dizede başlayan hayır dua devam etmektedir ve açıkça "hükümdarın görmeyen gözü ilaç sayesinde parlansın, yeniden görmeye başlasın" denmektedir. (*otun* 'ilaç ile, ilaç sayesinde' için krş. Kutadgu Bilig 4358 *otun ämlä-* 'ilaçla tedavi etmek'). Burada "hükümdarın gerçekleri görmeyen gözü açılsın" gibi mecazi bir deyişin kesinlikle yeri olmayacağına göre Karahanlı hükümdarı Hasan bin Süleyman'ın kendisine Kutadgu Bilig'in sunulduğu hicri 462 (miladi 1069 / 70) yılında gerçekten kör olduğu (ya da bir gözünün görmediği) anlaşılıyor. Hicri 462 yılı onun hükümdarlığının 14. yılıdır. Pek de kesin olmamakla birlikte Hasan bin Süleyman'ın 1103 yılına değin tahtta kaldığı, 47 yıl hüküm sürdüğü bilindiğine göre körlüğünün sonradan geçmiş olabileceği akla gelmektedir. Aksi takdirde 33 yıl görmez durumda hükümdarlık etmiş olduğunu kabul etmek gerekir ki, bu da pek gerçekçi olmaz. Fakat belki de görmezlik yalnız bir gözündeydi ve bu durum onun görevini yapmasında bir sakınca yaratmıyordu. Bu hükümdarın yaşamı üzerine bilinenler için bkz. R.R. Arat, *Kutadgu Bilig*, Metin, TDK, İstanbul, 1947, s. XVIII. Tarihi kaynaklarda yukarıdaki yorumumuzu destekleyecek bir bilgi bulunmuyor.

Kutadgu Bilig XXXI. bölümde Ögdülmiş, hükümdara ulu hacibin nasıl bir insan olması gerektiğini anlatırken:

(2480) *uzun keç yaşasunu elig özi*
uluw hacib ol bāgkū körgü közi

"Hükümdar kendisi uzun zaman yaşasın; ulu hacib bey için gören gözüdür" diyor. Kuşkusuz burada ikinci dize yalnızca bir benzetme olarak anlaşılabilir. Fakat görevi "has haciplik" olan Yusuf, bu beyitte dolaylı yoldan gerçek duruma değinmek, yani gözleri görmeyen hükümdara olayları en doğru biçimde yansıtan kişinin kendisi olduğunu söylemek istemiş olabilir.

341 *ig yergän bol-* 'hastalıktan ısrırap çekmek' deyimindeki *yer-* eylemini K I, 172 *er-* 'yalnızlık duymak, irkilmek' ile birleştirebiliriz. Uyg. İki Kardeş öyküsü KP 68 / 5'te geçen *könli yerin-* 'gönlü incinmek' deyiminde aynı eylemin dönüşlülük çatısını buluyoruz. (EDPT 194 *i:r-* ve 970 *yérin-* 2 maddelerinde aralarında ses benzerliği bulunan birkaç eylem birbirine karıştırılmıştır.) *er-* ~ *yer-* 'hastalanmak, incinmek' ile *yer-* 'tiksinmek, kötülemek, eleştirmek' eylemlerinin aynı olup olmadığı kesin değildir. Bu vesileyle J.R. Hamilton: *Le Conte bouddhi-*

que du bon et du mauvais prince, s. 55, Fragment A recto 10'da *yermätin* [äk]şimätin yerine *yermätin* [yar]sımatın olarak doldurmak gerektiğini belirtmek istiyorum, *yer-yarsı*- eşanlamlı çifti için bkz. DTS 257.

347 *yoq budun bol*- 'geçersiz olmak', 348 *yoq budun qıl*- 'boşa çıkarmak' deyimlerindeki *budun*, *yoğun* olarak düzeltilmesi gereken bir istinsah yanlısına dayanmaktadır. Aynı yanlısın Rabğuzi'nin British Museum nüshasında da bulunduğunu, müstensihlerin *yoğun* sözcüğünü tanıyamadıkları için bu yanlışı yaptıklarını J. Schinkewitsch: *Rabyüzis Syntax*, Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen zu Berlin 30, Abteilung II, Berlin 1927, s. 8'de göstermiştir.

349 *yosun* 'buyruk'. Sanıyorum Rylands Kuran çevirisinde geçen tek Mo. ödünçleme budur. Geç Uygurca metinlerde ve Çince-Uygurca sözlükte de bulunmaktadır, bkz. DTS 275, TMEN I, 408 ve IV s. 402 (Nachtrag), L. Ligeti: "Un vocabulaire sino-ouigour des Ming", Acta Orient. Hung. 19, 1966, s. 287. DTS ve EW 207'e göre Kutadgu Bilig'te de bulunuyor, fakat Arat'ın Kutadgu Bilig, beyit 2600'de Viyana nüshasındaki bu sözcüğü *yösüg* okuyarak anlamsız bir nüsha farkı saydığı görülüyor.

351 *yumdar*- 'toplamak, bir araya getirmek'. EDPT 935'te *yomdar*- okunmuş ve *yomit*-'tan ettirgen olarak açıklanmıştır. Clauson Anadolu ağızlarında SDD 1551 *yumultu* 'bir iş zımında beş on kişinin bir araya toplanması', 1552 *yumuş*- 'üşüşmek, toplanmak', *yumuştur*- 'bir yere toplamak, üşüştürmek' biçimlerinde bulunduğunu göstermemiştir. Bence kökü **yom* değil, **yum*'dur ve EDPT 936 *yumyaq* 'yumak' da bundan küçültmedir (Clauson *yumyaq*'ı **yum*- eylemine bağlamıştır). **yum* 'yuvarlak, küre', *yumdar*- 'toplamak', *yumqı/yumrı* 'hepsi' için anlam bakımından krş. Türkiye Tü. *top*, *topla-*, *topu* 'hepsi', *toptan* 'hep birden'.

352 *yuq*- 'dokunmak, temas etmek', EDPT 897 *yuq*- 'yapışmak', Clauson güneybatı dillerinde bulunmadığını yazıyor fakat krş. Türkmen. *yoq-*, *yoquş-*, *yoquşdır-*, *yoqdur-*, *yoqundı*. Ayrıca bu eylem ile EDPT 895 *ya: q* *yu: q*'taki *yu: q* ile karşılaştırılmalıdır. (Bir ad/eylem olabilir). Bunun için bkz. S. Tezcan: *Eski Uygurca Hsüan Tsang Biyografisi*, X. Bölüm, not 804, Suv. 48/23 *yıdı yuqı* 'kokusu, akıntısı', R III 537 Koybal. *yuq*, Tıva. *çuq*, Hakas. *çux* 'reçine', güneybatı dillerinde SDD 1535 *yok* 1. 'bulaşık, bulaşık kap', 2. 'kcku, leke', 1536 *yoklu*, *yoku* 'bulaşık', Türkmen. *yoq*, *yoqna* 'kalıntı, iz, bulaşma'.

353 *yülün* 'omurilik', EDPT 930'da *yulun*, yeni dillerde daha çok arkasıradan, yalnız Kırgız. *jülün* olduğuna göre Orta Tü. için *yulun*

okunması daha doğrudur. Clauson *yul-* 'yolmak, koparmak' eylemine bağlanabileceğini belirtmiştir. Bence sözcükteki ek *qarın, boyun, egin, çigin, alın, bıqın, yelin* ve belki *süsgün* (ya da *süskün*) 'ense' (EDPT 856 = TT VII 19/12, 25/4, 41/26, Arat'ın 'sirt', Clauson'un ise 'but, arka' olarak anlamlandırmaları doğru değildir, krş. DS 3701 *susun, susün* 'ense, boyun arkası') gibi organ adlarında karşımıza çıkan ek olmalıdır, (*yulun* < **yulın*, krş. Nogay. *yulın*, kazak. *julın* vb.).

Semih TEZCAN